

IRRENUNCIABLES UTÒPICS EN EL MÓN DE L'EDUCACIÓ

propostes i interrogants

Jesús Renau

Introducció

0. Pressupòsits

- a) La societat dual afecta profundament les relacions humanes
- b) L'irrenunciable utòpic en l'educació

Bibliografia

- 1. El valor de la utopia en l'educació
- 2. La personalització de l'alumne
- 3. La democratització de l'escola
- 4. Oferta d'una cultura alternativa
- 5. Valoració de l'entorn

GRUP DE TREBALL

ARIZA, Carles. Metge, especialista en medicina escolar.

BADIA, Montserrat. Mestra.

CANO, Xavier. Enginyer industrial. Professor de formació professional.

CORTÉS, Miquel. Llicenciat en Pedagogia. Professor de formació professional. Jesuïta.

GUINDULAIN, David. Estudiant de Psicologia. Jesuïta.

IRIBARREN, Teresa. Llicenciada en Filosofia. Directora de BUP i COU. Religiosa del Sagrat Cor.

MONTFERRER, Josep Maria. Mestre. Consiliari nacional de l'HOAC. Escolapi.

MONTOBBIO, Margarita. Biòloga. Professora de BUP.

RENAU, Jesús. Delegat de pastoral dels jesuïtes de Catalunya. Professor de BUP. Jesuïta.

SAINZ, Consuelo. Professora de BUP i COU. Religiosa del Sagrat Cor.

SUÑOL, Mercè. Assistent social. Educació d'adults.

VIVES, Joan Enric. Llicenciat en Filosofia. Consiliari de Justícia i Pau. Prevere.

INTRODUCCIÓ

Durant tot un curs, un grup de reflexió pluridisciplinar ha estat tractant sobre **els irrenunciables utòpics** del món de l'educació en el moment actual. Ha estat una tasca laboriosa. També apassionant. Partíem d'una documentació analitzada prèviament per cada component del grup, i que servia de guió per a una conversa. Tot va quedar gravat i, a partir d'aquestes gravacions, hem redactat aquest quadern, que ve a ser una continuació del nostre treball anterior Qüestions i reptes (n.16), de **Cristianisme i Justícia**.

És evident que el profund canvi social i cultural que estem vivint, en gran part com a conseqüència de les crisis econòmiques dels anys setanta i vuitanta, té unes repercussions importantíssimes en les relacions humanes, especialment a la família i a l'escola. La mentalitat i el tarannà dels infants i joves són un indicatiu molt clar del canvi. D'altra banda, cada vegada es parla més del final de les utopies i dels idealismes, que durant molts anys han arrossegat a veritables calamitats socials. Hom diu que som en un món concret que cal acceptar i on cadascú ha de mirar de sobreviure de forma digna, col.laborant al bé comú realista, sense deixar-se atrapar per unes visions generals que ens distancien de la realitat d'ara i d'aquí, que és l'únic possible.

Molts de nosaltres, però, de més joves vam viure unes lluites en què les utopies eren motor constant de disconformitat i enfrontament en les dimensions socials, polítiques, religioses i estructurals. Sembla que, a poc a poc, tot ha anat canviant, que ens estem quedant a mig camí, que no es preveu una sortida a tota aquella utopia de l'home nou en un món nou. S'imposa el pragmatisme realista.

Fins a quin punt hem de baixar el llistó? Tenim els educadors uns irrenunciables utòpics? És tot tan relatiu? Aquesta és la qüestió. Com ho és també arribar a formular-ho amb claredat.

Oferim els resultats provisionals dels nostres debats. Si diem provisionals és amb la convicció que són modificables. No entenem les utopies com quelcom dogmàtic; al contrari, les entenem com una realitat que neix de la persona i de la col·lectivitat i que intenta modificar, canviar, revolucionar les situacions ancorades en la inèrcia. És possible millorar. És desitjable i urgent.

0. PRESSUPÒSITS

Presentem, en primer lloc, de forma parcial i molt esquemàtica, una visió global de com la societat actual afecta profundament les estructures relacionals, que són de tanta transcendència en el món educatiu.

En segon lloc, una breu reflexió sobre el valor de les utopies en general i llur aplicació en els àmbits educatius.

Aquests dos pressupòsits han servit de base per a construir tota la nostra recerca. D'ells han sorgit els cinc punts concrets de propostes i interrogants, que són el nucli central del nostre escrit.

0.1. LA SOCIETAT DUAL AFECTA PROFUNDAMENT LES RELACIONS HUMANES

No fa gaires anys que es va començar a parlar de la societat dual; semblava una hipòtesi possible i llunyana. Avui hi estem ficats de ple. La major part dels països d'Europa, els EUA i el Japó viuen ja la societat dual: és a dir, aquella dividida en dos sectors, un de majoritari i un altre de minoritari. El primer gaudeix del benestar i dels avantatges d'un món supradesenvolupat. El segon, subdividit en grups de pobresa, misèria, marginació i lumpen, representa l'escòria del sistema, la presència d'un tercer i quart món aquí. El fet que mai no pugui guanyar unes eleccions democràtiques el condemna a la seva sort o a la voluntat caritativa i altruista de les majories. És cert que poden ser milions de persones les que en la societat dual formin bosses de pobresa, però el sistema se sent segur. La democràcia en garanteix la continuïtat.

Hem arribat a aquest model de societat mitjançant el procés històric de les dues crisis econòmiques, la dels anys setanta i la dels vuitanta.

La crisi dels setanta va tenir com a desencadenant l'energia, i més concretament els canvis de preu del petroli, que van arrossegar a una pujada generalitzada dels costos i a una pèrdua del benefici excedent dels capitals invertits. La crisi dels vuitanta té com a desencadenant la revolució tecnològica que està configurant una nova societat, uns nous valors i dependències i un futur, incert, però amb tota evidència radicalment divers del que van somniar els constructors de la modernitat.

No és aquest el lloc per analitzar les causes estructurals d'ambdues crisis, la seva correlació i llurs conseqüències a nivell econòmic. Avui disposem ja d'estudis seriosos sobre el tema. El nostre intent parteix, sens dubte, d'aquestes realitats, però es projecta fonamentalment en el sector educatiu, implicat del tot en el canvi històric que ens toca viure.

És important de cara al nostre treball assenyalar dues dimensions de la crisi: el paper que hi està jugant l'estratègia econòmica del gran capital multinacional i les ideologies conservadores i involucionistes que emparen i acompanyen aquestes estratègies.

Estratègia neoliberal capitalista

Des del començament de la crisi dels setanta l'estratègia del sistema econòmic, com és lògic, es va centrar a recuperar l'excedent de benefici, frenant les pèrdues i augmentant els guanys en un futur. Aquesta política global es va concretar en una sèrie d'objectius ben definits i concrets: reducció de costos, increment de la productivitat, mundialització de mercats, debilitament de la pressió social i sindical, descentralització productiva, flexibilització de plantilles i renovació tecnològica.

Avui constatem que aquesta estratègia, gràcies en gran part a l'entrada massiva de noves tecnologies des del començament dels vuitanta, ha resultat eficaç per als interessos del capital que, en gran part, no tan sols ha aconseguit la recuperació dels excedents anteriors a la crisi, sinó que a més ha entrat en una nova fase expansiva d'alta rendibilitat.

El preu de tot això l'està pagant el poble amb milions d'aturats, incertesa de treball fix, pèrdua del valor adquisitiu, economia submergida, misèria i marginació.

Ideologies involucionistes

Paral·lelament a aquesta estratègia econòmica, ja fa anys que constatem un retorn a posicions ideològiques conservadores. El neoliberalisme sempre s'ha recolzat en el conservadorisme: és el seu suport i la seva justificació. Però en la situació actual no es tracta d'una tornada global a la ideologia conservadora, sinó que realitats com ara la secularització de la societat, el consumisme i el predomini de la subjectivitat han modelat un nou estil dretà (distanciat de la moral clàssica) tolerant, permissiu i, fins i tot, amb certs aires nihilistes.

Signes evidents d'aquesta nova situació podrien ser: la consciència dominant sobre la necessitat de reforçar el principi d'autoritat, l'exegesi occidentalista de l'anàlisi mundial, l'ètica de la seguretat, el reagrupament dels sectors més ultres i el domini del personalisme polític sobre les programacions i propostes.

Valors en plena expansió: intimisme personalista, subjectivitat, immobilisme social, manteniment de l'ordre, filantropia assistencial, convicció profunda de la impossibilitat de canvi real, etc.

Els canvis econòmics, tecnològics i culturals estan produint una profunda transformació en les relacions humanes i en les estructures organitzatives del món del treball, de la família i de l'escola i, en conseqüència, de les persones mateixes; si això afecta totes les generacions que avui som protagonistes de la història és, sobretot, en les generacions més joves on es palpa de forma peculiar i sensible.

Conseqüències en l'àmbit laboral

La primera i més important és l'atur. Els càlculs de futur no són gens optimistes. L'atur s'està convertint en una necessitat per al sistema econòmic que debilita la reivindicació social. L'amenaça de l'atur frena tota postura radical i fomenta la insolidaritat.

D'altres conseqüències del món laboral són el debilitament de molts llocs de treball, sotmesos a contractes de renovació temporal, la formació del corporativisme dels diversos sectors laborals, que defensen llurs interessos desconnectadament i insolidàriament, la pèrdua de tota mena de control i intervenció en la marxa de les empreses, atesa la complexitat dels processos i la precarietat dels llocs de treball, la disminució de les despeses socials, que a poc a poc es van privatitzant i van reduint llurs prestacions generals, etc.

Conseqüències familiars

Assenyalaríem sobretot les que es deriven de l'atur, tant en la relació de parella com en el fet de la desocupació de l'home, i el treball de la dona fora de casa, com també les relacions difícils entre pares i fills desocupats o amb un treball precari, que no els permet establir-se pel seu compte.

L'augment del treball submergit dins de la llar, que es converteix en taller familiar, és una conseqüència important que modifica les relacions familiars i sovint afecta els infants en edat escolar.

Afegiríem: una nova valoració del treball, ja no com a centre de la vida sinó com a mitjà per a guanyar-se els diners per viure, valoració del moment present, com a única realitat que val la pena, reclam al consumisme, que es presenta com a sortida de felicitat immediata, dificultats de comunicació, disminució obligada del nombre de fills, etc.

Conseqüències a nivell escolar

No cal dir que tot el que acabem d'explicar del món laboral i de l'entorn familiar necessàriament ha de repercutir en els àmbits escolars, ja que són la caixa de ressonància d'aquestes situacions. Hi trobaríem tota mena de conseqüències, des dels nivells afectius i relacions amb els educadors i companys, fins a la desmotivació pel treball escolar, passant per la dispersió, l'augment de l'agressivitat i el fet, relativament actual, d'un cert avançament dels estils adolescents en edats infantils.

L'escola com a institució té avui una feina molt feixuga, complicada i saturadora per als educadors, ja que són els infants i els adolescents els qui acusen les conseqüències d'una societat explotadora i hedonista, que manipula des de molt menuts els ciutadans, sense cercar la seva formació integral sinó les formes concretes d'explotar-los com a possibles consumidors de la màquina econòmica.

1.2. L'IRRENUNCIABLE UTÒPIC EN EDUCACIÓ

Hi ha tot un corrent de pensament actual que parla molt de la mort de les utopies. Després dels maximalismes de tot tipus que han arrossegat tants i tants milions de persones i han

conduït a uns models autoritaris, inhumans i destructius, ¿com podem, avui, confiar en aquelles visions irrealistes que ens desmarquen del moment actual i manipulen la realitat vers un somni que mai no es donarà? És saludable que no hi hagi utopia. No caldrà sacrificar el present, que és l'únic que realment val i que veritablement tenim, perquè esdevingui un futur hipotètic. No caldrà que ens refugiem en un amagatall mític i quasi religiós que ens separa de la història real. Baixem del cel utòpic a la terra mortal i concreta.

Cal acceptar la crítica que aquestes postures antiutòpiques fan de tantes paraules bensonants, tants ideals simplificats i tantes eufòries malmeses pels egoismes i l'explotació dels conductors de masses. Ningú no pot negar que sota moltes paraules utòpiques s'amaguen inconscientment o conscientment trampes i enganys que han destrossat l'existència, tot submergint-la en el desencís i el fatalisme.

Però si mantenim els ulls oberts a la realitat, la societat postmoderna que rebutja les utopies no ens ofereix cap panorama engrescador ni cap mena de satisfacció fonda que superi el gran buit dominant. Una vegada més s'està aguditzant la cultura de la por. Les pors internes, les culpabilitats poc definides, la interiorització dels paranys de tot tipus que porta el ritme tecnològic i la potència destructiva en mans de persones sense una ètica seriosament fiable, el risc, l'amenaça permanent en la manca de seguretat, el buit que deixa el consumisme, la manca de relació fonda, etc., aquests i molts altres són els trets de la cultura de la por.

D'altra banda, actualment domina la cultura del més pur individualisme. És el mateix sistema que crea aquesta dimensió individualista de l'existència quan fomenta l'elitisme, la necessitat de refugiar-se en la vida privada, el descrèdit de tot el que significa socialització i la contínua reducció de les capacitats humanes en el procés laboral. El consum estordidor s'encarrega de donar expressió i sortida a la subjectivitat.

Domina el pragmatisme del que és possible. Els marges reals semblen molt limitats. La gent té la sensació que l'espai d'un possible canvi és curt. I, per tant, sospita de qualsevol visió o programació global que cerqui una reforma radical.

Conseqüència de tot això són unes condicions de vida asfixiants i un sistema que lentament es va degradant i va degradant l'entorn, la cultura i el futur.

Sentit i valor transformador de la utopia

Enfront de totes aquestes realitats, que no són sinó una breu mostra del model humà i social de la societat dual, potser convindria recuperar i resituar el sentit i el valor de les utopies.

La utopia neix de la crítica de la realitat, postula una actitud crítica, no conformista, que no pacta mai amb el mal, amb la injustícia o la misèria. La persona utòpica mai no signarà amb la seva fe un projecte absurd, com és el que actualment estem patint. Sí, diran que la seva visió d'un món just és absurda, però per a ell el que és absurd i intolerable és la realitat mateixa d'explotació, buit i misèria de la societat dual.

És, doncs, la situació real la que crida a anar més enllà. Aquest anar més enllà és una característica de la crítica utòpica enfront de la crítica que es limita a constatar uns fets lamentables, a prendre'n nota i a acceptar que no hi ha remei. Aquesta crítica arrossega amb

molta força al subjectivisme o a l'amargor generalitzada. La crítica utòpica fa, en canvi, una funció de motor de transformació i de canvi. Sap que resten possibilitats no exercides, capacitats i forces amagades o adormides que poden incitar una marxa si rebem l'impacte profund d'una crítica real.

És evident que el tarannà crític utòpic s'arrela en una fe no intel·lectualitzada necessàriament que les coses, la realitat és transformable i que hi ha hagut transformacions en la història de la humanitat. No partim del no-res. Som continuadors d'un progrés, fet pels homes, i que enmig de grans errors, d'anades i vingudes, a poc a poc i de mica en mica va obrint un camí de justícia i llibertat. L'èxit, però, no és segur, car les capacitats destructives avui poden arrasar-ho tot. Per tant, l'home utòpic té una confiança històrica fonamentada en la llibertat.

El tarannà utòpic té una gran capacitat d'acció per deixar les inèrcies que ens imposa el sistema, per anar-se desmarcant dels mecanismes de la societat dual, per fer una crítica a la modernitat il·lustrada i als fruits reals del socialisme històric i per a iniciar un procés vers un futur no predeterminat per l'opressió i la deshumanització del sistema.

Aquesta força projectada vers el futur necessita trobar símbols que condensin i signifiquin en forma de projectes concrets la capacitat progressista de lluita que ella té. Aquests projectes simbòlics són molt relatius i mai no arribaran a fer-se presents de la forma com han estat sentits i viscuts. Però hauran servit per a trencar l'opressió del sistema actual, per discernir en l'acció els camins d'una forma nova de viure i de fer societat, i alimentar la lluita i els sacrificis de tot ordre que ella comporta, i començar a construir un ordre social més just.

Utopia i món educatiu

El treball escolar, que intenta fonamentalment la formació de la persona mitjançant la transmissió de coneixements i l'aprenentatge del saber i de la vida social, agradi o no agradi, viu i es nodreix de grans utopies.

Tothom està d'acord que els drets humans han de ser la base doctrinal i el punt de referència de qualsevol educació democràtica i oberta. I acceptar els drets de la persona humana és acceptar una utopia quasi il·limitada. Es podrà discutir sobre el sentit i el valor del pensament utòpic a la nostra societat postmoderna, però en l'actuació concreta dels educadors la utopia té constantment un paper fonamental. Considerem el nen com una persona, com un subjecte de drets irrenunciables, com a ésser que cal estimar, com a protagonista de la seva formació, com a part d'un conjunt social en què ha d'haver-hi camins concrets de llibertat, de justícia, etc. Si ho considerem raonablement i atenta no ens queda cap altre remei que acceptar que estem ficats en un sistema que viu i es projecta en les utopies; són realitats que, si bé s'arrelen en la vida, es projecten més enllà de la immediatesa i ens arrossegueu vers el desenvolupament dels valors, que hi són com a tendència més que com a materialitat palpable.

Irrenunciables utòpics en el món escolar actual

Arribats a aquest punt, ens preguntem quins són els irrenunciables utòpics en l'educació d'ara i aquí. És a dir, es tracta de constatar uns mínims sense els quals pensem que es fa impossible

educar.

Evidentment, les respostes poden ser molt variades i sempre estaran condicionades per les realitats personals i les situacions ambientals d'aquells que se les han formulat. Nosaltres, que ho hem fet, aportem la nostra resposta i li donem el valor d'una opinió cercada, discutida i valorada pel consens del grup d'educadors que ho hem treballat. Així doncs, pot tenir un sentit de símptoma, de testimoni, de debat obert o de provocació; però respon a la realitat tal i com la vivim conscientment i amb responsabilitat. No neix d'una anàlisi teòrica, sinó d'una vida activa reflexionada en grup.

Han estat cinc aquests irrenunciables educatius:

- 1.- El valor mateix de la utopia a l'educació
- 2.- La personalització de l'alumne
- 3.- La democratització de l'escola
- 4.- L'oferta d'una cultura alternativa
- 5.- La valoració de l'entorn

De cadascuna d'aquestes realitats voldríem presentar, un cop formulat el tema convenientment, unes propostes i uns interrogants, perquè els lectors hi trobin un camí de recerca personal o en grup.

1. EL VALOR DE LA UTOPIA A L'EDUCACIÓ

1. PLANTEJAMENT

La nostra societat i el futur humà no són ni seran el resultat de predeterminismes, sinó que són modificables; també ho són l'escola i el sistema educatiu. Ara bé, els canvis sorgiran de persones convençudes que el progrés és mogut per una visió i una força transformadores, que arrelades a la realitat, es projecten vers unes visions diferents i millors, que es poden anar fent possibles. D'aquestes visions de futur, motors de canvi, en diem utopies. Cal recuperar el sentit utòpic en el món educatiu.

La utopia és realista perquè respon a una forma real de ser humà. La capacitat de somniar, d'imaginar una escola diferent, neix cada dia enfront de les dificultats i la duresa de la tasca educativa. No podem tallar o ridiculitzar la utopia sense negar quelcom de molt essencial de la persona humana. Potser és l'espai millor de nosaltres mateixos, el que no es deixa submergir en la vulgaritat i el conformisme dominant.

Partim dels marges reals, dels no-determinismes, que hi són, perquè considerem que hi ha moltes coses modificables i millorables en el sistema educatiu. Segurament ens resulta molt més important fixar-nos en el camí a seguir, que no pas en les darreres finalitats. El progrés es fa en el com de tots els dies, en el tarannà personal i col·lectiu, en la nostra relació amb els nens i els adolescents.

2. INTERROGANTS

No podem negar que el valor utopia tan essencial per a la vida de l'escola i per al progrés de tot el sistema educatiu planteja molts interrogants.

1. Com fer intel·ligible l'esperança d'un canvi real i possible en uns àmbits educatius en què molts dels nens vénen marcats per la misèria, la marginació o la buidor generalitzada?
2. On trobem entre els mestres, en aquests moments històrics, les persones capaces de recuperar la dimensió transformadora i utòpica, quan després de llargues lluites tenen la impressió que estan pitjor que abans? Com detectar aquestes persones? Com compartir les inquietuds?
3. ¿Els educadors experimenten d'alguna manera en la seva pròpia vida les dimensions utòpiques que volen transmetre o queda tot a un nivell al marge del seu món personal, com un afegitó sense fonaments interiors?
4. ¿Es fa necessari passar pel desencís per treballar per la utopia, o la visió mateixa del progrés i d'una humanitat nova és capaç de dinamitzar la persona sense que hagi de patir una etapa de desesperança?

5. Com podem educar tenint en compte la utopia sense anar, a la vegada, contracorrent de tot allò que el nen veu i palpa a casa seva i en els ambients on es mou?

6. Què donem com a més prioritari i urgent, formació (suposa tarannà utòpic) o informació (respon a la demanda social)? Com equilibrar els dos aspectes?

3. PROPOSTES

Aquests interrogants i d'altres que podríem afegir mostren les grans dificultats que pot plantejar avui una educació que parteixi de la utopia, tal com l'hem definida, i que condueixi vers un progrés. Per això cal afegir una sèrie de propostes concretes a aquestes qüestions i preguntes.

1. Trobar el sentit de la tasca diària

No és possible cap utopia sense que neixi de la realitat d'ara i aquí, de la tasca escolar diària. Per tant, és fonamental que l'educador i l'equip d'educadors recuperin la il·lusió de llur treball normal, de la preparació de les classes, de la marxa diària de l'escola, de la revisió periòdica, etc. Recuperar tot això és fonamentar la utopia sobre una base sòlida.

2. Acceptar el risc de la novetat

La utopia es va realitzant per camins que no estan prefixats, que s'escapen a tot el que s'ha fet sempre i, per tant, l'educador utòpic cal que accepti el risc que comporta cada pas. Segurament s'equivocarà. Caldrà reconèixer l'errada i tornar a caminar. No tancar-se definitivament. Fer «el de sempre» sí que fóra l'errada fonamental i definitiva.

3. Una innovació contínua

Els canvis no poden ser sensacionals i estridents. Aquestes actituds no acostumen a durar i creen una reacció innecessària. La renovació ha de ser contínua, sense parades i sense grans velocitats.

4. Capacitat de projectar

Una escola no es pot limitar a donar respostes únicament a l'immediat, com el que va sortir del pas a mesura que se li van presentant els problemes. No cansar-se de fer projectes. Val la pena seure, escoltar, parlar, imaginar i valorar, encara que en aquest moment sembli que això no serveix per a res. Que els nostres projectes siguin consensuats i avaluats per part de tots.

5. Descobrir la capacitat utòpica de cada persona

La capacitat de vibració per una determinada dimensió de la vida, un valor, una realitat, etc. indica a l'educador la possibilitat de desenvolupament de l'alumne. Cal detectar, per petita que sigui, aquesta llavor utòpica. Cal esbrinar què és el que l'ofega. Si es dóna, ja es possible el progrés.

2. LA PERSONALITZACIÓ DE L'ALUMNE

1. PLANTEJAMENT

La nostra tasca educativa ha de crear processos de personalització enfront de la cultura dominant de la por, de l'individualisme i del pragmatisme. Tots els nivells educatius han de ser personalitzats, perquè tot ha d'ajudar al lliure desenvolupament d'éssers humans. Caldrà adequar la mateixa programació a les diverses situacions personals. També el seguiment de l'alumne ha de fer-se en el terreny de la relació i de la comprensió, defugint tot burocratisme i reduccionisme a anònimes dades buides de l'alè personal. I, evidentment, l'avaluació ha de seguir el mateix paràmetre. És absurd i injust avaluar persones negant, de fet, la realitat de cadascuna.

La personalització educativa és ja una forma de crear un món alternatiu, és una lluita real contra el sistema.

2. INTERROGANTS

També en aquest punt se'ns plantegen un grapat d'interrogants que qüestionen seriosament una línia com la que estem tractant.

1. Com superar l'impacte despersonalitzador que des de tot arreu va modelant la ment, els sentiments i els hàbits dels infants, creant un ésser massificat, consumista i adequat als interessos econòmics?
2. D'altra banda, avui hi ha un refugi vers l'individualisme. Això pot semblar contradictori amb la massificació, però no ho és en absolut, car es fomenta un subjectivisme dintre del consumisme i de la societat dual. Com transformar aquest corrent subjectivista en un procés de personalització i, per tant, d'afirmació de l'ésser humà precisament des de la solidaritat i la capacitat de sortida de si mateix vers els altres?
3. Com els educadors ens anem fent persones capaces d'esbrinar els elements personals, autèntics, originals dels nostres alumnes en mig del batibull d'un desenvolupament gens harmònic de la seva personalitat?
4. Ajudem realment que augmenti en ells la confiança en ells mateixos, com a motor de recuperació, de superació i d'esperança en el futur?
5. Eduquem per escoltar els altres? La recepció personal de l'altre, de la seva vida, de les seves formes d'actuar i de sentir, esdevé una condició indispensable per trobar-se a si mateix. Sempre «ens construïm» amb els altres.
6. La personalització no es pot fer al marge d'un sistema de valors. No és

únicament un bon funcionament de l'ésser humà, com una màquina, sinó que ha d'arribar a descobrir el sentit de la pròpia vida, la direcció vers el que és just i bo. Com ajudar a descobrir una escala de valors, vàlida per a tots, capaç de ser la base de la convivència, l'estimació i el respecte?

3. PROPOSTES

També a tots aquests interrogants hi afegim una sèrie de propostes que ajudin a concretar i a descobrir camins.

1. Una personalització que comença per un mateix

Si ens preguntem què és el que realment podem oferir de debò als nens i joves de l'escola, la resposta no pot ser altra que la nostra persona. Cada cop és més important en el treball educatiu aquest intent de relació i impacte personal. Però això demana de nosaltres un respecte per a nosaltres mateixos, un cultiu contínu de tot el que representa el nostre sistema de valors i el sentit de la vida. No podem avui educar des de la mediocritat o des d'un treball que defuig posar també la persona a l'abast de la relació.

2. Profund respecte i amor a l'existent concret

No és un tòpic parlar avui de la «cultura de la mort», no en el sentit que aquesta rebi una atenció i veneració, sinó, al contrari, en el sentit que la mort provocada, violenta, evitable, fomentada, divertida fins i tot com a descans, etc., forma part de la nostra existència. S'ha trivialitzat la mort i s'ha tapat el fet de morir. Enfront d'això, cal potenciar el subjecte vivent, l'existent concret, tal com el tenim, tal com és... aquest nen, aquesta nena, que són persones irrepetibles, resultat de l'evolució i capaces d'arribar a cims de valoració i de plenitud. La vida real enfront de la mort quotidianitzada.

3. El que realment interessa és el procés educatiu

Segurament és necessari dividir en cursos, etapes, àrees, horaris, programes, assignatures, temps més intensius i d'altres menys... etc. No podem humanament fer les coses d'una altra forma. Però correm el risc que cadascuna d'aquestes divisions i subdivisions resti desconnectada de la resta, tingui una importància cabdal, sobretot pel professor sectorial, i esdevingui estranya al conjunt. Per això el que realment ens interessa per a personalitzar és el conjunt del procés, les grans línies de força, les interaccions i el pla general. Tot ha de ser integrat i lligat de forma que cada sector o divisió estigui en funció del conjunt i aquest en funció de l'alumne. Interessa també el futur ciutadà, pare o mare, entenent que estem formant.

4. Valoració dels petits detalls i de la quotidianitat

Són els petits detalls els que ens permeten ajudar a valorar i ressaltar els elements fecunds de la vida de cada dia. Aquesta valoració del «petit món» de l'entorn, dels altres, de la tasca

diària, ens ajudarà a instrumentalitzar mitjans per a la personalització, i a preparar el subjecte pel futur. La vida és, sobretot, normalitat, es viu dia a dia, té uns espais repetitius de relació, treball i convivència que esdevenen les reals possibilitats per a fornir una persona. Molts cops els grans plantejaments poden amagar una fugida d'allò realment possible, que és el detall, la minúcia de cada dia, de tots els dies.

5. Utilització de recursos i ajudes tècniques

Tot el que hem dit fins ara es mou en l'àmbit dels plantejaments de fons, de les actituds fonamentals de l'educador, sense els quals no hi pot haver veritable treball formatiu. Però la limitació personal, el nombre d'alumnes, les dificultats de tot tipus que avui viuen les famílies, les desviacions psicològiques a què estan sotmesos no pocs nens per causa del sistema meritocràtic dominant, etc., fan que l'educador hagi de tenir a l'abast una sèrie de recursos tècnics que l'ajudin a fer bé la seva tasca. Valorem, doncs, informes, dades, memòries, estudis psicològics, tractaments especials, reciclatges, etc. per tal de col·laborar a la voluntat personalitzadora del mestre. Tots aquests mitjans tenen el seu sentit en la direcció esmentada. De fet, poden realitzar un servei molt important. Però a la vegada cal dir que desvinculats del projecte personalitzador es converteixen en elements de discriminació, de potenciar els més dotats, enfonsar els menys dotats i transmetre unes formes d'opressió que són la verificació educativa dels sistemes inhumans de funcionar de la nostra societat.

3. LA DEMOCRATITZACIÓ DE L'ESCOLA

1. PLANTEJAMENT

Com a tercera dimensió irrenunciable en el moment actual presentem la necessitat d'aprofundir la pràctica de la democratització en tots els àmbits socials i associatius i, per tant, a l'escola. La democratització real d'una societat va molt més enllà del «sistema polític democràtic».

Per poder educar avui, de cara a un futur diferent, nou i just, cal anar endavant en la democratització de tot el sistema escolar i de cada centre; encara que previsiblement i necessària això no es fa sense conflictes. Adhuc es presenten conflictes dolorosos. Cal superar moltes inèrcies, molts hàbits adquirits des de sempre, que actuen com a resistència a la democratització real. És en el conflicte, afrontat amb maduresa, d'on sorgiran les actituds renovades i les línies de futur.

L'escola d'una manera especial pot presentar una resistència pròpia i de difícil sortida, car no hi ha consciència d'igualtat. Els mestres són els qui han de transmetre l'ensenyament a unes persones que s'estan fent, els alumnes, i que per tant es troben en situació inferior i de dependència. Fóra absurd negar el que hi ha de cert en aquesta reflexió. Però pensem que la democràcia no nega les diverses realitats dels éssers humans que es relacionen, dintre d'ella, sinó que estableix unes formes concretes de funcionament en què es reconeixin els drets i els deures, i en què es faci difícil i impossible tota dictadura i despotisme. També a l'escola ha de ser d'aquesta forma.

2. INTERROGANTS

Molts són, també aquí, els interrogants que ens qüestionen. No estem en un camí fàcil, a l'hora de la veritat, del cada dia, tant per manca de pràctica com perquè hi ha qüestions força complexes.

1. ¿Sentim els educadors la nostra tasca com un compromís real amb la persona de l'alumne? La base de la democratització, el seu fonament, és el compromís de cada una de les parts, en especial la del professor, com a més responsable. Potser no ens plantejem les coses des d'aquesta perspectiva. ¿Entenem el compromís que té l'alumne, en tots els nivells, i el nostre? ¿Es tracta de compromisos ètics, despersonalitzats, eteris o de compromisos entre persones? Evidentment entre persones. Quina anàlisi fem, des d'aquesta perspectiva, del fracàs escolar? Segurament si aprofundim en la dimensió del compromís mestre-alumne ens portarà a unes conseqüències imprevisibles.

2. Els adults, els educadors, som capaços de saber perdre? Una democràcia porta a perdre. No sempre es guanya. La norma democràtica dóna la raó a qui la té, segons el seu funcionament peculiar, no segons l'edat i l'estar a dalt. ¿Sabem perdre, sabem reconèixer que ens hem equivocat, que l'alumne pot tenir raó? ¿Sabem, d'altra banda, formar-lo en aquesta dimensió?

3. Com evitem que el mestre claudiqui enfront del col·lectiu, molts cops mogut si no manipulat, en el procés democràtic, per persones que hi tenen una especial predisposició, però que no sempre tenen raó? Si recordem anys passats hi descobrim les llargues assemblees, en què tres o quatre eren capaços, per esgotament, de fer sortir unes conclusions que no responien a veritables debats sinó a ganes d'estar tranquil d'una vegada. Això és democràcia? És aquest el model?

4. Quina és la distància real que hi ha entre la presa d'una decisió, per part de l'òrgan personal o col·lectiu que sigui, i la seva arribada a la població que l'ha de complir? Evidentment si aquesta distància és llarga, intervinguda o modificada a cada esglaió, tot l'organisme pren una inèrcia cansada i lenta que enfarfega i desmoralitza.

5. Un interrogant important es planteja a l'hora de concretar el dret de pensament i d'opció personal moral i religiosa que té tot educador, com a persona, i el dret de manifestar-ho enfront d'un col·lectiu que s'està formant. Qüestió delicada, perquè els alumnes i la seva formació són prioritaris sempre dintre de l'escola; però segur que hi ha legítimes discrepàncies sobre el que és millor per a ells i com se'ls educa millor de cara a una societat plural. D'altra banda, a les escoles religioses cal afegir-hi l'ideari i el respecte que demana per part de tothom, ja que es tracta d'un ensenyament d'iniciativa social lliure.

6. Com unir la democratització i la direcció? Sens dubte la direcció és una condició important per al bon funcionament de qualsevol col·lectiu que pretengui uns objectius concrets, determinats i condicionats a tot un procés. Aquesta és la situació d'una escola. Cal que hi hagi direcció, cal que sigui responsable, cal que pugui organitzar i decidir. Com ha de conjugar aquesta eficàcia necessària amb una democratització real de tots els estaments, alumnes, claustre, personal no docent i, en les escoles privades, l'entitat titular?

3. PROPOSTES

1. Aclarir el contingut de la democràcia i les seves actituds

És fonamental en un tema tan complex que quedi aclarit el funcionament intern concret i real. Que per aclarir-ho s'empri ja un estil democràtic de fer les coses, i no sigui el resultat de la decisió de poques persones. I més important potser que el mateix funcionament organitzatiu és el cultiu de les actituds democràtiques com són: diàleg, participació, tolerància, crítica i acceptació activa del que s'ha decidit.

2. Trobar línies d'equilibri per a la participació efectiva

Una de les formes com s'expressa la democràcia interna d'un centre és la participació, que es pot moure en tres nivells, informativa, consultiva i decisiva. Aquesta participació la fan

diversos estaments, cadascun d'ells ha de tenir la seva pròpia forma de participar. Cal trobar i consensuar línies d'equilibri perquè els uns als altres no s'anul·lin, al contrari serveixin per a anar endavant en el sentit de la totalitat.

3. Un projecte comú

Sens dubte aquest és un dels punts més complexos de la democratització de l'escola. Una escola no pot tenir molts projectes, sinó que ha d'arribar a un cert projecte comú, i és a partir d'aquest gran acord que es mou el sistema democràtic. Com l'Estat necessita una constitució, a la qual tots hi són sotmesos, i que està per sobre de tots, encara que és modificable seguint unes previstes determinacions, també el col·lectiu democràtic ha d'arribar a un consens límit i bàsic i serà dintre d'ell que es realitza.

4. Tots els càrrecs ho són per un temps determinat i han de ser renovables

És evident que una escola té uns càrrecs de govern, que són determinats i elegits segons les lleis i el projecte comú i peculiar del centre. Pensem que tots els càrrecs, sense excepció, ho han de ser per un temps determinat i s'han de poder renovar, car aquesta és una de les dimensions fonamentals de la participació democràtica, que evita el control per part d'uns pocs de tot el col·lectiu i el redueix a una cadena d'ordres i obediència sense l'aportació constructiva de cada personalitat.

5. Participació activa en la reforma escolar

La reforma escolar és avui una urgent necessitat de la societat. Cal que totes les escoles, i dintre seu tots els estaments, participin en la preparació i el debat sobre la reforma. Ens afecta a tots.

4. OFERTA D'UNA CULTURA ALTERNATIVA

1. PLANTEJAMENT

Enfront de la cultura dominant, que neix i es nodreix del sistema neoliberal capitalista i el justifica, cal cercar i potenciar elements de cultura alternativa. El sistema actual aliena la persona, fent-la insolidària, individualista, centrada en el propi plaer i satisfacció. És l'home «unidimensional» del que ja fa anys va parlar Marcuse. El sistema actual enfronta les classes socials en una lluita sorda i fratricida; s'hi mor per misèria, per atur, per droga i per marginació. Té un concepte molt clar, i el transmet per tots els mitjans, de la importància dels diners i del domini. Tot plegat no porta enlloc, crea, com ja hem repetit moltes vegades, la «societat de la gran buidor».

Una cultura alternativa significa una altra forma de valorar la vida personal i la vida social. Crear un nou sistema de valors, una ètica, una moral humanista, en la qual la justícia, la solidaritat, la llibertat, la gratuïtat, l'atenció als menys afavorits esdevinguin principis actius de la relació, l'organització i la convivència humana.

Per l'escola és irrenunciable aquest enfocament. No pot inhibir-se d'un desafiament històric com aquest, perquè fóra claudicar de la seva missió fonamental que és la formació de persones de cara a un futur.

2. INTERROGANTS

Aquí també els interrogants són nombrosos i alguns ben difícils d'enfocar, car no podem prescindir de tot l'ambient que els nens viuen i han viscut des de menuts, que els arrossega vers una forma de ser molt concreta. Anar contra el corrent sense trencar els nivells d'adaptació i estimació de la realitat, és avui un autèntic art. Però es fa urgent, per molta dificultat que representi.

1. En un ambient que porta a la passivitat la qüestió més important és com combatre aquesta passivitat, que constatem en els nens i joves. Les seves arrels les trobem en el valor del que és immediat, la urgent satisfacció del caprici, que un cop acomplerta queda reduït a res, i que fa que caigui el valor esforç. La convicció generalitzada que molts dels principals problemes no tenen solució, que no val la pena escarrassar-se a donar una resposta, porta també a la passivitat.

2. La disminució de la població infantil, especialment en els mitjans socials més benestants, que en general ajuda a fer uns nens més mimats, que tenen de tot, que són atesos en les coses més fútils, de vegades per l'exigència que ells tenen i que és fomentada pel consumisme, representa també un gran interrogant quan pensem a transmetre una cultura diferent. Per què? ¿És que el nen capricios necessita una altra cosa que satisfer els seus capricis? Com caldrà ajudar-lo a descobrir altres valors molt més fonamentals de la vida?

3. Intentant transmetre un sistema de valors alternatius als que avui estan configurant la nostra societat, donem seguretat a la persona? Nosaltres, adults, que hem viscut unes llargues lluites de tot tipus, potser hem après a viure amb contradicció i a trobar en la soledat un dels recursos més fonamentals per a una lluita tossuda i duradora. Però els infants d'avui, teixits des del seu inici en el confort i en totes les facilitats possibles, no estan preparats per a la contradicció social. Un sistema de valors diferent del que els proposa el sistema potser crearà una dualitat en el seu interior, una mena d'esquizofrènia moral que els pot conduir a una notable precarietat personal. Com superar aquest escull?

4. ¿Els educadors tenim clar el sistema de valors alternatius que volem transmetre? ¿No som nosaltres els primers que estem molt integrats en la realitat d'avui? Què anem, doncs, a predicar? allò que no vivim? És cert que, en el fons, participem del buit, però les urgències, el neguit de cada dia els provoca anar deixant sense plantejament el fons de la qüestió. Com podem educar de cara al futur si no és ja present, d'alguna manera, en nosaltres, aquella possibilitat positiva i constructiva?

3. PROPOSTES

1. Programació eficaç sobre nous valors

És evident que la transmissió de valors passa pel contacte diari, per la relació personal, pel comentari espontani, etc. Sense això que és el que neix del cor no té sentit programar. Però, donades les circumstàncies d'una pressió social tan penetrativa en els infants, cal que els educadors programin unitàriament, en equip, quins són els valors que han de potenciar i, sobretot, com ho han de fer. Entre aquells valors creiem que n'hi ha alguns que són molt urgents, la gratuïtat, la solidaritat, la crítica constructiva, l'equip, la capacitat de compromís, etc.

2. Denúncia científica i descarada del capitalisme i el consumisme

Hi ha una vergonya a denunciar un sistema que produeix unes conseqüències tan negatives per a l'ésser humà, per a la convivència i la relació entre classes socials i pobles. Aquesta actitud pensem que no és educativa. Cal denunciar amb claredat allò que en molts documents de tota mena, també dels Sants Pares, s'ha dit sobre la maldat intrínseca del sistema dominant aquí entre nosaltres. Evidentment una denúncia no significa demagògia, estil cridaner i irritació. Una denúncia ha de ser clara, científica, raonada i, sobretot, pedagògica, és a dir, escalonada, entenedora, dialogant i per tant modificable, i testimonial.

3. Creació d'espais alternatius al consumisme

No podem estar únicament a la defensiva i moure'ns tan sols en el nivell de la crítica. A la vegada hem de tenir la imaginació i la creativitat per forçar uns espais que signifiquin el contrapunt al consumisme i en els quals els nens i els joves palpin i visquin que es realitzen de forma molt més positiva i que val la pena no entrar en el joc consumista perquè hom és més

lliure, s'ho passa millor i la vida troba un sentit molt més positiu.

4. Nous continguts

Els continguts de les programacions responen a unes valoracions i formes molt concretes d'entendre el saber i la vida. No diem que tot és negatiu. Cal, però, aprendre a examinar els textos, tot allò que té una importància cabdal, etc., per descobrir-hi el rerafons. No n'hi ha prou amb aquesta funció crítica dels continguts, sinó que cal afegir-hi uns continguts nous, més propers a la vida, a l'interès concret dels infants en el món urbà o rural, etc. En aquest procés els mateixos alumnes hi han de tenir un protagonisme, no tan sols com a mètode perquè hi participin i així ho assimilïn millor, sinó que els mateixos continguts afegits seran molt més encertats.

5. Atendre primordialment els mètodes

Els mètodes són més importants que els continguts. Cal transmetre mètodes de treball personal i col·lectiu. Sens dubte, això comporta unes modificacions en les formes d'ensenyar, però si s'hi fa front, es constatarà ben aviat que aquells infants que semblaven tan passius de fet no ho són; al contrari, situats en tallers col·lectius i organitzats des d'ells mateixos, desperten a la creativitat i recuperen centres d'interès. Caldrà modificar els horaris i les avaluacions. Realment, aquestes modificacions seran ja una mostra real i significativa que estem treballant per a una cultura alternativa.

5. VALORACIÓ DE L'ENTORN

1. PLANTEJAMENT

La formació de la persona pot ser ajudada cada vegada més des de fora dels àmbits tradicionals, com són la família i l'escola, sense negar el paper primordial i insubstituïble que tenen. El grup natural, el barri, l'entorn geogràfic poden esdevenir elements integradors dels joves i dels infants; o, al contrari, podem anul·lar parcialment o totalment la tasca educativa per més ben feta que s'intenti fer.

Per part de no pocs educadors aquests elements propers a la vida dels nens que en diem entorn, molts cops es veuen com un perill i tenen un cert recel vers ells. Diríem que passen de llarg d'unes possibilitats complementàries que es poden convertir per això mateix en desintegradores. És així com molts cops l'entorn provoca actituds antisocials.

L'esperit i la imaginació educativa troben possibilitats de modificar humanament l'entorn, per molt negatiu que sembli a primer cop d'ull, i reconvertir-lo en dimensions útils per a la formació dels nens. És així com es poden posar les bases de la valoració associacionista, de l'interès pel poble o pel barri, de les actituds ecològiques, etc.

Aquesta actitud vers l'entorn, com a possibilitat educativa, no se'ns presenta com quelcom a afegir a la formació educativa, sinó com una part tan important i irrenunciable que pensem que avui aquell que la margina no pot desenvolupar bé la seva missió vers els nens i els joves.

2. INTERROGANTS

Molts interrogants es plantegen enfront d'una dimensió educativa que va més enllà de les parets de l'escola i que se sent capaç d'integrar l'entorn.

1. Hi ha entorns profundament degradats, marginadors, il·les de misèria, de vici; no fóra millor treure els nens de tots aquests perills, que quasi necessàriament els portaran a una vida marginal, que intentar educar-los dintre? Resposta difícil a aquesta qüestió; però, en primer lloc, cal veure si això és possible o no, i en segon lloc s'ha de calibrar les conseqüències d'un possible desarrelament del món on una persona ha nascut i crescut.

2. L'entorn, que mai no és un fet estàtic sinó que contínuament està canviant, és el resultat de múltiples forces i situacions que no tenen en compte per a res la funció educativa. Com fer-ho, doncs, per donar-li?

3. La distància real i psicològica de la natura provoca en nens de les grans ciutats un desconeixement del món vegetal, animal, geogràfic, etc. sobretot en els que viuen en els grans suburbis. Com potenciar la relació necessària amb la natura, com a àmbit espontani de la vida humana, o és que potser per a ells, per als ciutadans, ja no ho és?

4. Una de les dimensions més importants de l'entorn és el grup humà, la colla, que té les seves lleis, el seu funcionament, el seu ordre i una valoració concreta i canvia; com entrar en aquesta dimensió, sense que l'educador sigui rebutjat? Ha de ser una presència directa? Es pot educar des de fora, s'ha de marginar aquesta funció del grup fora de l'escola?

5. Quins són els models d'identificació que es donen en l'entorn dels nens i joves? Els coneixem? Responen a necessitats reals? Són producte ells mateixos dels tòpics consumistes? Quin paper hi juga la televisió?

3. PROPOSTES

1. Superar la rigidesa del sistema educatiu

L'entorn cada cop fa una major competència a l'escola, influeix més. L'escola pot tenir el perill de tancar-se sobre ella mateixa, ser com una illa. Això es dona especialment en els llocs on hi ha un entorn més degradat. La major part dels mestres tan sols hi van a treballar les hores obligades, desconeixen la realitat. Cal superar aquesta situació de rigidesa i defensa vers una entrada, sobretot mitjançant la relació amb les famílies, en l'entorn concret en què el nen es desenvolupa.

2. L'escola ha d'ajudar a una crítica i a un compromís de canvi

Aquesta obertura a l'entorn per part de l'escola i dels mestres, de cap manera significa que ha d'acceptar-ho tot. Precisament com a centre de cultura i educació haurà de prendre part significativa en tot el que representi un progrés. Per això cal analitzar críticament els valors de tot tipus i les situacions que es donen. Crítica no significa quedar-se en les dimensions negatives.

3. Potenciar un ús positiu del temps lliure

L'escola pretén educar i els infants han d'aprendre a usar el temps lliure com quelcom molt positiu, capaç de convertir-se en personalitzador i enriquidor socialment. Si aquesta educació ha de ser real, cal que dintre de l'escola hi hagi espais de lleure en què els nens siguin guiats i formats.

4. Incorporació dels grups marginals

Altres cops pensem especialment en les escoles dels barris més marginals, encara que no ens limitem a elles. Els grups espontanis, les colles de tota mena, no poden restar al marge de l'escola o en contra d'ella, ja que en part el fracàs acadèmic ha ajudat a la marginació. És important que l'escola com a lloc de cultura, d'esplai, de relació humana, d'una forma o altra intenti relacionar-se amb aquests grups, almenys amb els més accessibles. Utilització de locals i espais esportius, tallers, feines d'estiu, sortides, etc., poden ser elements d'aquest apropament.

5. Foment de l'associacionisme

El progrés de l'entorn en gran part és el resultat de la capacitat associativa de la gent. La pressió sobre les autoritats, sobre l'administració, és el resultat i ara ja en alguns indrets són els mateixos responsables municipals o nacionals els qui se senten obligats a respondre a la demanda popular. És així com ha anat augmentant i augmentarà més en el futur la consciència ecològica. Doncs bé, l'escola ha de fomentar entre els seus alumnes la capacitat associativa. En primer lloc, dintre del seu àmbit; però també de cara enfora. Així aquests nens acostumats al treball col·lectiu de cara al bé comú, és previsible que siguin membres actius en la defensa i promoció de l'entorn quan deixin l'escola.

6. Educació per a la salut

La nostra societat consumista ha portat a crear en els seus membres uns hàbits, unes actituds i uns comportaments que, cada cop en més àmbits de la nostra vida -seguretat, alimentació, sexualitat, relació amb el medi, equilibri entre treball i descans-, han anat esdevenint autèntics problemes de salut -accidents, abús dels menjars ràpids, augment de malalties de transmissió sexual, augment d'embarassos en adolescents, agressions ecològiques, creixement vertiginós de la drogaaddicció, stress...-. Els nostres alumnes són totalment fills d'aquests comportaments que constitueixen part dels anomenats «estils de vida». Una proposta des de l'escola és afavorir sense reserves un estil de vida saludable, i començar per incloure i contemplar els continguts de la salut d'una forma interdisciplinària en totes les àrees que ho permeten.

BIBLIOGRAFIA

BAHRO, R. «Cambio de sentido», ed. HOAC. Madrid, 1986.

BAHRO, R. «La utopía más necesaria» a “Iglesia Viva”, maig-juny 1986, p.143-153.

- EUROPA 2000 (fundación). «La educación creadora», ed. Oriental. Madrid, 1978.
- FERNÁNDEZ ENGUITA, M. «Integrar o segregar», ed. Laia. Barcelona, 1986.
- GARCÍA-NIETO, J.N. «Misión y nuevas utopías» (ponència presentada a la III Semana Andaluza de Teología, Málaga, 24-27 de juliol 1986).
- GARCÍA-NIETO, J.N. «Projecte de societat en clau d'utopia», ed. Cristianisme i Justícia. Barcelona, 1989.
- GINER, S. «La estructura lógica de la democracia» a “Sistema”, n.70, gener 1986, p.3-25.
- GONZÁLEZ RUÍZ, J.M. «Utopía del Reino, utopía del Pueblo» a “Misión Abierta”, desembre 1984, p.91-104.
- GORZ, A. «Los caminos del Paraíso», ed. Laia. Barcelona, 1983.
- ILLICH, I. «Ni más educación, ni más desarrollo» a “El País”, 13.5.84.
- JOBAC. «Un futur jove sense atur», ed. Jobac. Barcelona, 1988.
- LABORDA, J. «Informática y educación», ed. Laia. Barcelona, 1986.
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA. «Proyecto para la reforma de la enseñanza», ed. Publicaciones del Ministerio. Madrid, 1987.
- MIRALLES, J. «L'atur», ed. Empúries. Barcelona, 1986.
- RENAU, J. «Qüestions i reptes», ed. Cristianisme i Justícia. Barcelona, 1987.
- SCHAFF, A. «¿Qué futuro nos aguarda?», ed. Crítica. Barcelona, 1985.
- TORSEN, H. «La escuela a debate», ed. Narcea. Madrid, 1986.
- VALADIER, P. «Secularización y cristianismo» a “Proyección”, n.32, 1985, p.195-203.
- VIDAL-BENEYTO, J. «El grado cero de lo social» a “El País”, 2.12.84.

Telf: 93 317 23 38; Fax: 93 317 10 94; correu-e:
espinal@redestb.es; <http://www.fespinal.com>